

Mõisakohtud rootsiaegsel Eesti- ja Liivimaal

Marten Seppel*

■ 2017. aastal ilmus Helsingi Ülikooli võrdleva õigusajaloo professori Heikki Pihlajamäki monograafia kohtukorraldusest rootsiaegsel Liivimaal.¹ Tegemist on põhjaneva käsitlusega Rootsi emamaa, Liivimaa ja Euroopa võrdlevast õiguskorraldusest. Käesolev artikkel võtab vaatluse alla aga ainult ühe selles raamatus jõuliselt argumenteeritud konstruktsiooni, mille järgi kuulusid mõisakohtud loomuliku osana Liivimaa kohtusüsteemi ja püsisid keske kohaliku tasandi kohtumõistmise institutsioonina vähemalt kuni Põhjasõjani (nüi Pihlajamäki monograafia kui ka käesoleva artikli fookuses on aastad 1630–1700).

Pihlajamäki ei nõustu senise käsitlusega, nagu oleksid 1630. aastate alguse kohtukorraldused Liivimaal lõpetanud kroonik Balthasar Russowi kirjeldatud mõisakohtute tegevuse, vaid argumenteerib, et „mõisakohtud (*manorial courts*) jäid püsima kogu Rootsi aja“.² Pihlajamäki mõonab ka ise, et otseseid allikaid mõisakohtute tegevuse kohta on säilinud väga vähe, kuid väidab, et säilinud maakohtu protokollides (kui 1632. aasta Tartu maakohtu protokoll välja jätta) figureerivad talupojad liiga harva selleks, et see võiks kajastada tegelikke talupoegade korrarikkumiste kaasusi (väiksemad vargused, kaklused, eksimused politseikorra vastu jms.). Et talupojad maakohtu protokollidest praktiliselt kadusid, selle selgituseks saab Pihlajamäki hinnangul olla üksnes see, et „mõisakohtud, mis tegutsesid mõisates, jätkasid nende lahendamist“.³

Neid peamisi seisukohti mõisakohtute püsimisest kordab Pihlajamäki 2017. aasta lõpus ilmunud eestikeelses artiklis Ajaloolises Ajakirjas, kus kaasautorina on andnud täiendava panuse Marju Luts-Sootak. Nad rõhutavad, et pärast 1630-ndaid ei kuulunud talupoegade tsiiviilasjad mitte maakohtute pädevusse, „vaid neid kuulati ja otsustati mõisakohtutes“.⁴ Artikli kokkuvõttes Pihlajamäki ja Marju Luts-Sootak tõdevad, et Liivimaal oli talupoegadele ligipääs apellatsioonikohtule põhimõtteliselt tõkestatud, „sest nende kohtuasju ei arutatud isegi mitte maakohtutes, vaid endiselt tegutsevates mõisakohtutes“.⁵

Siiski pole Pihlajamäki kaugeltki esimene, kes mõisakohtute institutsioonist räägib ka hilisema Rootsi aja kontekstis. Juba Arnold Soom, keda vaieldamatult võib pidada üheks parimaks 17. sajandi mõisamajanduse allikate tundjaks, kasutas samuti mõisakohtu mõistet („Gutsgerichte“).⁶ Arnold Soom leidis, et päris õige pole rääkida 1632. aasta järel täielikust

* Marten Seppel (1979), PhD, Tartu Ülikool, varausaja dotsent, marten.seppel@ut.ee

¹ H. Pihlajamäki. Conquest and the Law in Swedish Livonia (ca 1630–1710). A case of legal pluralism in early modern Europe (the Northern World; 77). Leiden, Boston: Brill, 2017.

² H. Pihlajamäki. Conquest and the Law in Swedish Livonia, lk. 47, 50, 117.

³ Samas, lk. 124. Pihlajamäki resümeerib: „Therefore, as I suggested above on the basis of statutory material and on the fragmentary manorial court protocols, the manorial courts continued to function throughout the Swedish period. The virtual absence of peasants in the dockets of most of the Livonian district courts offers indirect evidence of the existence of manorial courts, where these cases must have been taken.“ Sama argumentatsioon: H. Pihlajamäki, M. Luts-Sootak. Tartu õuekohus kui õigussüre: Svea ja Liivimaa apellatsioonikohtute võrdlus. – Ajalooline Ajakiri 2017, nr. 2/3 (160/161), lk. 204–205.

⁴ H. Pihlajamäki, M. Luts-Sootak. Tartu õuekohus kui õigussüre, lk. 177.

⁵ Samas, lk. 212.

⁶ „Mõisakohtu“ mõistet kinnistab Arnold Soom järgneva alapeatükiga „Beispiele aus der Praxis der Gutsgerichte“: A. Soom. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954, lk. 12–14.

mõisa- või vakukohtute kaotamisest Liivimaal. Teatud juhtudel jäid need tegutsema, kuid kohtumõistjana mängis neis nüüd keskset rolli mõisnik, rentnik või mõisavalitseja. Samuti olla mõnel pool mõisnike kõrval vallas jätkuvalt tegutsenud ka talupoegadest õigusemõistjad.⁷ Nõnda on Soom näiteks leidnud, kuidas Saaremaal krahv Magnus Gabriel De la Gardie 1653. aastal sõlmitud pandilepingus Lümända mõisa kohta on pandihärra õigused talupoegade üle kohut mõista lahti kirjutatud järgmiselt: „Kui ka talupoegadel on mingeid kaebusi omavahel või muidu eksinud, peab need, niivõrd kui need on kriminaalsed, kohtulikult otsustatama ning siin kohapeal kohut mõistetama. Tsiiviilasjad ja kodukari on aga pandihärra voli all (*Die civilia und Hausdisciplin aber dem Pfandherren frei sein*).“⁸

Lisaks Soomile on „mõisakohtute“ eksisteerimisest Eesti ajalookirjanduses rääkinud veel mitmed parimad Rootsi aja asjatundjad – Enn Küng, Kari ja Ülle Tarkiainen, Aleksander Loit jt.⁹ 2013. aastal ilmunud „Eesti ajaloo“ kolmandas köites on „mõisakohtutes“ peamiselt juttu enne 1630. aastaid, kuid siiski ühel korral on märgitud, et ka pärast 1630. aastat kuulusid lihtsamad tsiiviilasjad „mõisakohtutes“ arutamisele.¹⁰ Senise historiograafia domineerivam seisukoht on aga siiski arusaam, et 17. sajandil mõisahärruse ja pärisorjuse teravnemisega võtsid mõisnikud lihtsalt oma kätte käsutaja ja otsustaja rolli, mille juures hääbus ka talupoegadest hirsnike kaasamine ning varasem vakukohtu tava. Kõigi nende kohapealsete konfliktide lahendamine käis nüüd mõjuvõimsa mõisniku kaudu, kelle käsutusse oli riik andnud otse kirjaliku korraldusega kodukariõiguse.¹¹

Pärisorjade juurdepääs kohtutele on kindlasti tähelepanuväärne küsimus, sest selles kajastub ilmekalt talupoegade tegelik õiguslik seisund ühiskonnas. Pärisorjuse tunnistamine Rooma õiguse järgi oleks pidanud välistama igasuguse pärisorjade juurdepääsu kuninglikele kohtutele, nagu selle üle väitlesid näiteks juristid keskaegsel Inglismaal.¹² Kui aga talupoegi lubati nii kriminaal- kui tsiiviilasjadega ka kohtusse pöörduda, siis see näitab „pärisorjade“ käsitamist pigem vabade inimestena ja riigisubjektidena. Varasemas historiograafias Ida-Euroopa pärisorjuse üldiseloomu kohta avaldasid tugevat mõju Jerome Blumi uurimused, kes oli seisukohal, et pärisorjuse tekkimine ja iseäranis kohtuvõimu täielik härrade kätte minek välistasid Ida-Euroopas mõisniku ja talupoja vahelistest suhetest järk-järgult riigi.¹³ Jerome Blum märgib, et Euroopa pärisorjuse üks ühine tunnusjoon oligi see, et tegelikkuses (*in practice*) oli härral täielik või peaaegu täielik kohtuvõim oma talupoegade üle, mis välistas riigi, nii et kõigiks kavatsusteks ja eesmärkideks olid talupoegadel ainult need õigused,

⁷ Samas, lk. 10–12.

⁸ Tartu Ülikooli Raamatukogu, f. 152 (A. Soomi isikuarhiiv), s. 130 (M. G. De la Gardie ja Saaremaa viitsekuberneri R. v. Funcken'i vahel 12. detsembril 1653 sõlmitud pandileping Lümändu mõisa kohta).

⁹ E. Küng. Das Gerichtswesen in den schwedischen Ostseeprovinzen Est- und Livland im 16. und 17. Jahrhundert. – Rechtsprechung zur Bewältigung von Kriegsfolgen. Festgabe zum 85. Geburtstag von Herbert Langer. Hg. v. N. Jörn. (Schriftenreihe der David-Mevius-Gesellschaft.) Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2012, lk. 228; K. Tarkiainen, Ü. Tarkiainen. Meretagune maa. Rootsi aeg Eestis 1561–1710. Tallinn: Varrak, 2014, lk. 170–171; A. Loit. Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal. – Kleio 1996, nr. 1, lk. 13–14. Kindlasti avaldas hilisemale historiograafiale suurt mõju Ragnar Liljedahl 1933. aastal ilmunud uurimus, kus pole küll mõisakohtute kohta toodud lähemat tõestusmaterjali, kuid sellist mõistet (gårdsrätten) kasutab siiski ka Liljedahl Liivimaa 1632. aasta kohtukorralduse järgse olukorra kohta: R. Liljedahl. Svensk förvaltning i Livland 1617–1634. Uppsala, 1933, lk. 289.

¹⁰ E. Küng. Eestimaa rüütelkond seisusliku omavalitsusena. – Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Peatoim. E. Küng. Tartu: Tartu Ülikool, lk. 209.

¹¹ A. Traat. Hirsnikud. – Eesti ajaloo probleeme. Koost. E. Tärvel. Tallinn, 1982, lk. 134–145; A. Traat. Õigus ja kohus. – Eesti talurahva ajalugu, 1. Peatoim. J. Kahk, tegevtoim. E. Tärvel. Tallinn 1992, lk. 469.

¹² P. R. Hyams. Lords and Peasants in Medieval England: The Common Law of Villeinage in the Twelfth and Thirteenth Centuries. Oxford, 1980; Ch. Briggs. Seigneurial control of villagers' litigation beyond the manor in later medieval England. – Historical Research, 81 (2008), lk. 399–422; Medieval Society and the Manor Court. Ed. by Zvi Razi, Richard Smith. Oxford, 1996.

¹³ J. Blum. The rise of serfdom in eastern Europe. – The American Historical Review, 62, 1957, lk. 824.

mida härra suvatses neile võimaldada.¹⁴ Paraku pärisorjuse raami ja selle tagajärgi Liivimaal Pihlajamäki oma uurimustes ei analüüsi, mis oleks olnud huvitav.

Käesolev artikkel püüabki arhiivmaterjalile tuginedes kontrollida Pihlajamäki esitatud peamist väidet, et Liivimaal tegutsesid mõisakohtud edasi vähemalt kuni Põhjasõjani. Erilist tähelepanu olen pööranud kohtumaterjalidele, kus talupojad on esitanud kaebuse mõisniku või mõisavalitseja vastu. Samuti ei saa mööda minna talupoegadest õiguseleidjate ehk hirsnike funktsioonidest, seda iseäranis 17. sajandi kahel viimasel aastakümnel. Minu peamine järelendus on, et mõisakohtuid institutsionaalselt 17. sajandi teise poole Liivi- ja Eestimaal ei tegutsenud ning hirsnike ametimeeste elluäratamine redutseeritud kroonumõisates polnud seotud mõisakohtute protsessidega. 17. sajandi lõpukümnenditel reguleeriti küll mõisnike kodukariõigust, kuid mitte mõisakohtu pidamise korda, sest seda ei eksisteerinudki.

Talupoegade kriminaal- ja kaebeasjad

Pärast Liivimaa 1630. aastate kohtualaseid ümberkorraldusi ei kuulunud raskemates kriminaalasjades oma talupoegade üle kohtu mõistmine enam selgelt mõisnike kohtupädevuse alla. Eestimaal olid talupoegade kriminaalasjad kuninglikesse kohtutesse jõudnud juba varemgi kui alles 1630. aastatest. Kui näiteks 1625. aastal lõppes üks talupoegade omavaheline tüli tapmisega, siis tapetu naine läks küll palvega esmalt mõisniku juurde, et see tapja (kes oli kõigile teada) kinni võetaks, kuid härra oli sellest keeldunud ja soovitanud tal ise tapja kinni võtta. Sellega oli asi jäänudki. Esimese sammuna kohe kuningliku kohtu poole pöördumist naine üldse ei kaalunud. Alles kaks aastat hiljem oli see asi jõudnud kuninglikku vasallikohtusse, kus kohtuliku uurimise käigus tuli välja, et mõisnik Thomas Lur oli hästi tundnud tapmise toime pannud mõisasulast, kusjuures mõisnik ise oli andnud korralduse tapetu laip varjatud viisil ära vedada ning andnud veel sellele lisaks mõrtsukast sulasele talu samasse külla, kus elas ka hukkunu naine.¹⁵

Nõnda, sarnaselt Liivimaale lubati ka Eestimaal vähemalt 1630. aastateks kriminaalasjade ja kaelakohtu kaasustes kohut mõista ainult kuninga poolt määratud kohtutel ehk esimese astmena vasallikohtutel (meeskohtud).¹⁶ Näiteks kui 1672. aastal toimus Raasiku mõisa all talupoegade omavaheline kaklus, mille käigus sai üks nii raskelt haavata, et hiljem suri, siis anti see juhtum kohe kubeneri käsul vasallikohtu (*ManGericht*) uurida.¹⁷ Samamoodi esitasid raskemaid kriminaalasju kohtutele mõisnikud. Kui näiteks 1682. aastal tappis Paasvere talupoeg Kurroko Mart sama mõisa kupja, siis esitas selle kohta kriminaalasja Viru-Järva vasallikohtule Paasvere mõisnik Gustaff Adolph Nieroth, et vasallikohus, kel oli kaelakohutuõigus (*das Peinliche Halßgericht*), saaks selle üle õigust mõista.¹⁸

Rootsi võimu kehtestamise järel oli väga oluline samm talupoegadele antud luba esitada kaebusi oma mõisavalitseja või rentniku vastu, mida mööndi Liivimaa 1632. aasta maakoh-

¹⁴ J. Blum. The rise of serfdom in eastern Europe, lk. 809.

¹⁵ RA, EAA.1.2.310, l. 406-407 (Viru-Järva vasallikohus Eestimaal kubernerile, 15.09.1627).

¹⁶ Nt. 1634. a. Eestimaal kubener Philipp Scheiding tuletas Eestimaal maanõunikele meelde seoses trahvirahade laekumise küsimusega: „Die Criminalia undt das Halßgerichtt betreffend, weiln die Landtschafft in denselben keine Cognition gehabtt..., sondern alß von Ihr Maytt. in criminalibus verordneter Richter bekleidet...“ RA, Livonica II, vol. 7 (Eestimaal kubeneri resolutsioon Eestimaal maanõunikele, 06.05.1634). Hea ülevaade talupoegade kohtuasjadest vasalli- ja maakohututes 17. sajandi teisel poolel: J. Kakk. Inimesed ja olud „vanal heal“ Rootsi ajal. – Looming 1983, nr. 8, lk. 1098–1126.

¹⁷ RA, EAA.861.1.3390 (Inquisitio wegen eines übel verwundeten Baurens Ebarte Mickß und eines auff Rasick im Gefangnuß gestorbenen frey Kerlß Bents, 1672).

¹⁸ RA, EAA.862.1.2229 (Viru-Järva vasallikohus, Akten in Sachen wider den Pastferschen Bauern Kurroko Mart, 23.02.1682).

tukorralduses. Pole aga päris kindel, kas see puudutas ka kaebusi pärushärra vastu.¹⁹ Marju Luts-Sootak ja Heikki Pihlajamäki on aga pidanud alusetuks minu oletust, et pärushärrade vastu suunatud kaebusi 1632. aasta kohtukorraldus ette ei näinud. Nad tsiteerivad vastukaa- luks sama maakohtukorralduse 10. artiklit, kus nende hinnangul „vastupidi“ ja „otsesõnu“ on ka pärushärrat silmas peetud.²⁰ Nimelt selle artikli järgi maa- ega lossikohtud ei tohtinud lahendamiseks vastu võtta talupoegade kaebasju „oma härra vastu, ja oma ülemvalitsejate ja mõisaametnike või rentnike vastu“, vaid need tuli esitada õuekohtule.²¹ Nimetatud kohtukor- ralduse artiklis pole seega otsesõnu välja toodud, et talupoegadel oli sellekohane kaebeõigus ka oma pärushärrade vastu.²² Kuna sõnastus on kohmakas, siis jääb selgusetuks, kas „härra“ (*Herrschaft*) all on mõeldud pärushärrat või on seda kasutatud koondmõistena nendesamade rentnike ja mõisavalitsejate kohta. Selgemalt on aga seesama printsiip sõnastatud pool aastat hiljem, 1. septembril 1632 Tartu õuekohtu poolt kindralkuberner Johan Skyttele saadetud arvamuses, kus väljendatakse kõhklust, kas talupojad on võimelised kuningliku õuekohtu jaoks vormistama oma kaebusi rentnike ja mõisavalitsejate vastu – „...*die pauren, so wieder die arrendatoren und amptmänner clage führen wollen...*“.²³ Seega mõistet „härra“ ega muid ebaselgeid väljendeid pole selles enam kasutatud. See dokument andiski mulle omal ajal peamise kaalutluse pärushärrade välistamise kohta. Pole mõeldav, et pärushärrad said nii printsiipiaalses küsimuses kuidagi õuekohtule kahe silma vahele jääda ja et kogemata on mainitud ainult rentnikke ja mõisavalitsejaid. Pigem oligi rentnike ja mõisavalitsejate nime- tamine just keskne. See langeb ühtlasi kokku teiste selle perioodi allikate vaimuga, mis lubas talupoegadele küll kaitset mõisaametnike isetegevuse vastu, kuid aadli õigusi otseselt pigem ei rünnatud.²⁴

Samas tuleb mõnda, et selle perioodi allikad ei jäta kahtlust, et Rootsi võimu kehtesta- mise järel haldus- ja kohtuinstantsid võtsid vastu Eesti- ja Liivimaa talupoegadele kaebusi ka oma pärushärra vastu. Tasub osutada, et talurahvale kaebamisvõimaluste lubamist türanlike mõisnike vastu nõudis ka kaasaegne saksa kirjandus. Näiteks Andreas Gail leidis oma kammer- kohtuprotsesside käsiraamatus (1592, saksa keeles 1601) otsesõnu: „Kui härra liigselt türan- niseerib oma talupoegi, raevutseb või märatseb ning neid üle määra koormab, sundides jõuga peale tavapäratuid mõisa ja muid ootamatuid kohustusi, nagu teadete edastamine, vahipostil seismine ja muud sellist, siis sellisel juhul võivad talupojad igati paluda kõrgete ametivõimude

¹⁹ M. Seppel. Talupoegade kaebekirjad ja kaebeõigus 17. sajandi Liivimaal. – Läänemere provintside arengu- perspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil, II. Koost. E. Küng. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 12 (19).) Tartu, 2006, lk. 399; M. Seppel. Talurahva olukord. – Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Peatoim. E. Küng. Tartu: Tartu Ülikool, lk. 327.

²⁰ H. Pihlajamäki, M. Luts-Sootak. Tartu õuekohus kui õigussiire, lk. 174 (viide 69). Sama järelduse on varem teinud: R. Liljedahl. Svensk förvaltning i Livland 1617–1634, lk. 289.

²¹ Art. X: “[– –] die Bauern sämptlich oder der Mehrheit wieder ihre Herrschaft, und deren Haupt- und Amptleute oder Arendatoren [– –]”: Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Koost. G. Joh. v. Buddenbrock. Kd. 2-1[B]. Riga, 1821, lk. 98.

²² Samas kohe järgmises artiklis kodukarist on “pärushärrat” otseselt nimetatud: “... so ein jeder Erb-Herr und Haußvater an seinen Unterthanen, Gesind und Bauren, mit billig mässiger Züchtigung, darinn jedoch Christliche Bescheidenheit gebrauchet werden soll, zu gebrauchen befugt”: Sammlung der Gesetze, lk. 98.

²³ L. Arbusow. Die „Livländische Landesordnung“ von 1668. Ihre Entstehung und ihre Quellen, besonders die bauerrechtlichen. – Quellen und Forschungen zur baltischen Geschichte, 1942, H. 2, dokument nr. 4; Forensia, das Gerichtswesen betreffende Auszüge aus den Akten, Protokollen, Missiven etc. des Dorptschen (Livländischen) Hofgerichts u. seiner Untergerichte (von 1630 bis 1710). Heft 1. von Dr. Hermann Bruiningk. Riga, 1924 (LVVA 7402/1/7), l. 4.

²⁴ Vrd. nt. Hilcheni 1599. aasta maaõiguse projekti (Buch 2, Tit 54: Von freyem geleidt): „§ 1. Eß soll hernachmalß den unterthanen oder dienern wieder ihre herren, imgleichen den bürgern undt in gemein allen einwohnern der städte und den entzelen persohnen, wieder die vom adell undt derselben unterthanen kein frey geleidt gegeben werden, allein den bürgern undt pawren so ihr königliche Majestät ohne mittel unterworfen, wieder die hauptleute undt verwalter der königlichen güter.“ Th. Hoffmann. Der Landrechtsentwurf David Hilchens von 1599. Ein livländisches Rechtszeugnis polnischer Herrschaft. Frankfurt am Main: Lang, 2007, lk. 237.

abi ja kaitset, et härradele kõrge trahvi ähvardusel neid üle kohustuste ei koormataks.²⁵

1630. aastatel (enne 1642) Eestimaa kuberner Philipp Scheiding koguni kurtis Kristiina eestkostevalitsusele Eestimaa aadli väga vaenuliku hoiaku üle selle suhtes, et kuberman-guvalitsus talupoegade kaebusi üldse vastu võtab. Esiteks peksavad mõisnikud kaebamas käinud talupoegadel naha maha (*ihnen woll die Haut abgezogen*). Teiseks on maanõunikud ja rüütelkond temale teada andnud, et nad ei soovi mingil määral, et talupoegi kuulda võetakse, põhjendusega, et talupoegadel on niigi oma mõisnike vastu pahatahtlik hoiak (*malignum ingenium*), mistõttu võivad ainult karta nende tõrksuse kasvu ja levimist üle kogu maa. Scheiding mõõnis ka omalt poolt, et kohalik talurahvas on kurja loomuga (*eine böse Natur*), kuid tema arvates oleks „täiesti mittekristlik“ (*woll unchristlich*), kui nende kaebusi ei võetaks üldse kuulda ega teostataks „erapooletut uurimist“ (*keine unparteiische Untersuchung*). Kui neid kaebasju lahendaks aga maal vasallikohus, poleks erapooletus tagatud.²⁶

Krahvide patrimoniaalkohtud Eesti- ja Liivimaal

Nagu osutas juba Arnold Soom ja tema järgi Heikki Pihlajamäki, siis mõnede patrimoniaalkohtute tegutsemise kohta on Eesti- ja Liivimaalt tõendeid tõepoolest 17. sajandi keskpaigast. Edgars Dunsdorfs on publitseerinud ühe sellise krahv Erik Oxenstierna kohtukorralduse temale kuulunud Võnnu-Valmiera mõisatekompleksi kohta 1649. aastast.²⁷ Pihlajamäki ja Luts-Sootak annavad selge ülevaate krahv Franz Bernhard von Thurnile läänistatud nn. Pärnu krahvkonnas patrimoniaalkohtu pidamisest.²⁸ Võnnu ja Pärnu „erakohtu“ kaasust peab Pihlajamäki eranditeks, mis tuginesid krahvidele antud privileegidel.²⁹

Samal ajal Pihlajamäki tsiteerib Jakob De la Gardie instruksiooni oma Viljandi, Helme ja Tärvastu mõisatele, mida peab heaks näiteks mõisakohtute püsimisest, nagu samuti Arnold Soomi leitud krahv Claes Totti 1665. aasta (Pihlajamäkil ekslikult 1649) instruksiooni oma Läänemaa mõisatele.³⁰ Otseseid tõendeid patrimoniaalkohtu pidamisest leidis Arnold Soom ka De la Gardie Hiiumaa valdustes 1640. aastatel.³¹ Pihlajamäki pakub, et talupoegade kohtuasjad võisid olla korraldatud Liivimaa teisteski mõisates sarnaselt De la Gardie 1640. aasta Viljandi instruksioonile või Hiiumaa säilinud protokollidele.³² Allikalised tõendid aga selle kohta puuduvad.

Kõik senised allikakillud mõisates peetavate kohtute kohta lubavad aga pigem argumenteerida, et Eesti- ja Liivimaal jäi patrimoniaalkohtu pidamise õigus püsima üksnes Rootsi krahvidele doneeritud või läänistatud suurvaldustes. See tähendab, et seni, kuni meil puuduvad selgemad allikalised tõendid kohtupidamise praktikate kohta Eesti- ja Liivimaa kohalikele aadlile kuulunud mõisatest, pole õige laiendada nende krahvide eesõigustel tuginevaid

²⁵ Tsiteerinud: W. Schulze. Die veränderte Bedeutung sozialer Konflikte im 16. und 17. Jahrhundert. – Der Deutsche Bauernkrieg 1524–1526. Hrsg. v. H.-U. Wehler. (Geschichte und Gesellschaft, Sonderheft 1.) Göttingen, 1975, lk. 289–290.

²⁶ RA, Livonica II, vol. 7 (Philipp Scheiding Kristiina eestkostevalitsusele, dateerimata).

²⁷ E. Dunsdorfs. Uksensernas Vidzemes muižu saimniecības grāmatas 1624.–1654. Rīgā, 1935, lk. 168–169.

²⁸ H. Pihlajamäki, M. Luts-Sootak. Tartu õuekohus kui õigussüire, lk. 210–211; H. Pihlajamäki. Conquest and the law in Swedish Livonia, lk. 123–125.

²⁹ Nõnda juba: A. C. Meurling. Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634–1700. Lund, 1967, lk. 87; selle järgi samuti: Heikki Pihlajamäki. Op. cit. “... daß kein Theil mit Billigkeit zu klagen Ursache habe.“ Die schwedische Untergerichtsreform der Jahre 1630 und 1632 in Livland und das Schicksal der bäuerlichen Gerichtsbarkeit. – Integration durch Recht. Das Wismarer Tribunal (1653–1806). Hrsg. v. N. Jörn, B. Diestelkamp, K. Å. Modéer. Köln, Weimar, Wien, 2003, lk. 197; H. Pihlajamäki. Conquest and the law in Swedish Livonia, lk. 107–110.

³⁰ H. Pihlajamäki. Conquest and the Law in Swedish Livonia, lk. 115; A. Soom. Der Herrenhof, lk. 11.

³¹ A. Soom. Der Herrenhof, lk. 12–14. Pihlajamäki refereerib neid Hiiumaa mõisate nelja kaasust ja osutab, et seega talupoegade asjades olid tunnistajad ja määrati ka rahalisi karistusi: H. Pihlajamäki. Conquest and the Law in Swedish Livonia, lk. 117.

³² H. Pihlajamäki. Conquest and the Law in Swedish Livonia, lk. 116.

patrimoniaalkohtute näiteid kogu provintsile. Nagu selle toob oma raamatus selgelt välja juba Pihlajamäki, tuginedes Robert Swedlundi uurimusele, siis Rootsisis oli juba 1569. aastal kuningas Erik XIV andnud vabahärradele ja krahvidele õiguse patrimoniaalkohtu pidada. Seda poliitikat oli jätkanud ka Johan III, kes andis ühele krahvile ja kuuele vabahärrale lääni koos õigusega pidada seal kohtu.³³ Kuigi Eesti- ja Liivimaaale tehtud läänistuste puhul sellist otsest tõendit kohtupidamise eesõiguse kohta pole, joonistub siiski välja muster, et mõisate juures on kohtu peetud just krahvidele kuulunud läänides.³⁴

Nõnda sarnanes krahv Jakob De la Gardie valdustes toimunud kohtupidamine selgelt krahvide Oxenstierna ja Thurni erandlikele kaasustele ning see pole tõend tavapärasest Liivimaa mõisakohtute praktikast (mida nii Soom kui Pihlajamäki Hiiumaa näitel esitavad). Ühes hilisemas Hiiumaa talupoegade küsitluses meenutas Agape peremees Ulia Peht, et ta oli 1640. aastatel seoses tema poolt ära põlatud rasestunud teenijatüdruku tõttu kolm korda „krahvikohtu“ ees käinud (*3 mahl vors Gräfl. Gericht gewesen*).³⁵

Jakob De la Gardie on 1640. aastatel andnud selged instruksioonid kohtupidamise kohta temale kuulunud Eesti- ja Liivimaa mõisates. Nagu juba refereeris Heikki Pihlajamäki, siis 1640. aastal väljastas Jakob De la Gardie esmalt memoriaali oma Liivimaa mõisate (Viljandi, Tärvastu, Helme) ülemvalitsejale. Selle järgi pidid mõrv, hooramine, nõidumine ja teised raske- mad kriminaalasjad kuuluma maakohtu pädevusse. Väiksemates kriminaalasjades, võlanõuetes ja teistes tsiviilasjades olla aga krahvil õigus ise kohtu mõista ja kuulutada karistused välja kirikus. Seejuures tuli siiski esmalt valida kahest või kolmest ausast mehest kaasistujad (*en Jury*), kes peaks asju silmas ja mõistaks kohtu.³⁶ Kohtuotsusega mitte rahuldunud osapooled võisid otsuse edasi kaevata krahvile. Küll aga oli keelatud krahvi läänimeestel, kodanikel või talupoegadel apelleerimine maakohtunikule. Lõpuks oli instruksioonis rõhutatud, et mõisa- valitsejal puudus kohtupidamisõigus (*men Hauptmannen egde ingen domsrätt*).³⁷

Mõni aasta hiljem, 1648. aastal on Eestimaal Jakob De la Gardie'le kuuluva Haapsalu lossi ja selle juurde kuuluvate mõisate kohta väljastatud korralduses nõutud kõigi talupoegade kaebe- ja süüasjade lahendamist ainult vakukohtus (*Alle geringe Pauerklagen, ... auf den Wackengericht*). Kõik väiksemad talupoegade kaebused (heinamaade, metsaraie, omavaheliste kakluste jms. asjus) kuulusid lahendamisele korrapäraselt vakustel või kümnisevõtmisel opmani poolt, kuid selle juures (nagu alati vakusel) pidi alati olema ka sekretär. Vakukohus pidi toimuma vähemalt kord aastas (*Wackengericht, welches zu wenigstens alle Jahre ein Mal von dem H. Hauptman und den Secretario geheget werden soll*). Talupoegadest kaasistujaid pole vakukohtu juures enam otseselt mainitud. Küll aga on samas korralduses nõutud „paari erapooletu vana talupoja“ kaasamist nendel juhtudel, kui keegi talupoeg soovib oma mõisaandamite eest loomi (hobust, härga, lehma vms.) pakkuda, misjuhul pidi rentnik need „õiglase hinnaga“ vastu võtma ning kahtluste ja vaidluste ärahoidmiseks tuligi takseerimine ja hindamine usaldada „paarile erapooletule vanale talupojale“.³⁸ Seega pole tegemist olnud enam talupoegadest kaasistuja-

³³ Samas, lk. 72; R. Swedlund. Grev- och friherreskapen i Sverige och Finland. Donationerna och reduktionerna före 1680. Uppsala, 1936, lk. 196–201.

³⁴ Nt. 1630. aastal märkis Johan Skytte ühes oma kirjas Pärnu krahvkonna kohtuõiguse kohta, et krahvkonna valdajale kaasa antud jurisdiktsioon kehtib üksnes isikutele, kes otseselt juhivad krahvkonda: R. Liljedahl. Svensk förvaltning i Livland 1617–1634, lk. 285.

³⁵ RA, EAA.858.2.463 (Anno 1665 Im Monaht Augusti seind nachfolgende unter den Hofe Pöhelep auf Dag-döen belegen Bauren examiniret und befraget worden, fol. 8).

³⁶ Korralduses pole täpsustatud, kas silmas on peetud talupoegadest või mõisnikest koosnevaid kaasistujaid. Heikki Pihlajamäki väljendab veendumust, et „kahtlusetu“ koosnes see žürii talupoegadest õiguseleidjatest: H. Pihlajamäki. Conquest and the law in Swedish Livonia, lk. 115–116.

³⁷ DelaGardiska Archivet, eller Handlingar ur Grefl. DelaGardiska Bibliotheket på Löberöd. Bd. 6. Hrsg. von Peter Wieselgren. Lund, 1935, lk. 138; H. Pihlajamäki. Conquest and the law in Swedish Livonia, lk. 115–116.

³⁸ Lundi Ülikooli Raamatukogu (=LUB), De la Gardieska Samlingen, Topographica Balticum 11 (Schloss-Ord-nung undt General-Abscheidt, Actum et publicentum aufm gräfl. Hause Hapsal, 07.03.1648).

tega talurahvakohtuga, kuid siiski on kohtupidamist ette nähtud lähtuvalt varasemast vakuse institutsioonist.³⁹ Samuti torkab Soomi leitud Hiiumaa kohtupraktika kaasuste puhul silma, et talupoegadest õiguseleidjaid või hirsnikke pole allikates kusagil mainitud.

Samal, 1648. aastal kaebasid krahv Jakob De la Gardie´le kuuluvad Haapsalu ja selle lähiümbruse mõisate talupojad krahvi poolt kokku kutsutud komisjonile, et eelmiste rentnike Christian von Huseni ja Aderkasseni all olid nad sageli „ilma mingi põhjuseta“ saanud karistada ja ihunuhtlust (*gestöcket, geblöcket, geprügelt oder in ander Wege unbilliger massen gestraffet werden*). Selle peale keelas komisjon rentnikel ja mõisavalitsejatel ise talupoegi karistada, vaid kõik korrarikumised tuli esitada lahendamiseks vakukohtule. Üksnes hooletu töö eest võidi kohapealset sundi rakendada, mille puhul pidi aga olema mõõdukus tagatud.⁴⁰

Kodukari institutsioon

Kui kohtupidamise kohta Eesti- ja Liivimaal on teada näiteid üksnes Rootsi krahvidele kuulunud suurvaldustest, siis kuidas lahendati kõiki muid talupoegade tsiviil- ja väiksemaid kriminaalasju enne reduktsiooni? Vastus ei ole, et mõisakohtutes, millist nimetust ei kasutatud ka krahvide valdustes, vaid neid lahendati pärast 1630. aastaid kõige tavapärasemalt lihtsalt jooksvalt mõisnike kodukari diktaadiga.

Rootsi võimu kehtestamisel oli Liivimaa aadelkonnale oluline saavutada mõisnike kodukariõigusele ka riigi toetus. Kuigi kodukariõigus oli mõisnikkonnale kinnitatud juba 1632. aasta maakohtunikele antud instruksioonis (art. XI),⁴¹ pidas veel 1634. aastal Liivimaa aadel äärmiselt vajalikuks oma Stockholmi esitatud *gravamina*´tes taotleda, et kodukari nagu vanast ajast peale maavaldajatele (*Grundherren*) püsima jääks.⁴² 1634. aasta 6. augustil kuninga nimel välja antud vastuses mõõndigi aadli sellekohaseid õigusi.⁴³

Kodukari polnud muidugi mingi Liivimaa kohaliku pärisorjusega seotud erakordne mõisnike õigus, vaid majajärgne üldtunnustatud distsiplineerimisvahend. Rootsi emamaal oli aadlile antud õigus karistada ja korrale kutsuda oma mõisateenijaid kodukari (*hus-disciplin*) korras (s. o. vangistuse või ihunuhtlusega) 1671. aasta „mõisakohtu ehk kodukari“ korraldusega. Näiteks kui teenija prassis või mängis hasartmänge jumalateenistuse ajal, oli karistuseks ette nähtud kaks päeva vangistust mõisas vee ja leiva peal või kodukari korras vitsaandmine.⁴⁴ See ei puudutanud aga talupoegi. Omaette kaasus oli muidugi Skåne, kus ka pärast Rootsi alla langemist säilitasid mõisnikud suurema distsiplinaarkaristamise õiguse.⁴⁵

³⁹ Vt. lähemalt: E. Tarvel. Vakuseinstitutsioon Eestis 13.–17. sajandil. – E. Tarvel. Ajalookimbatused. Tartu: Ilmamaa, 2013, lk. 261.

⁴⁰ „... solches gänzlich hiermit verboten, also dass sie nicht mächtig sein sollen, einen Pauren, es sei dan wegen nachlässiger Arbeit, worbei gleichwohl Moderation gebraucht werden muss, zu straffen, sondern im Fall sich einer Verbrechen würde denselben auf den Wäckengericht, ..., zu beklagen und sich an deme, was alsdann Urteil u. Recht mitbringen wird, begnügen zu lassen.“ LUB, De la Gardieska Samlingen, Topographica Balticum, 11 (Schloßordnung undt General-Abscheidt, 07.03.1648).

⁴¹ Sammlung der Gesetze, kd. 2-1, lk. 99.

⁴² LVVA f. 7349, n. 3, s. 5, lk. 214 (Gravamina nobilit. 1634).

⁴³ „... Sonsten kann die Hauß-disciplin, so wie von Alters her, bey dem Grundherrn verbleiben.“ Sammlung der Gesetze, kd. 2-1, lk. 125.

⁴⁴ Samling utaf Kongl. Bref, Stadgar och Förordningar etc. Angående Sweriges Rikes Commerce, Politie och Oeconomie. Giord af And Anton von Stiernman. III Del. Stockholm 1753, lk. 852–859 (Gårds-Rätt eller Hus-Disciplin, som, efter Kongl. May:tz nådige tillåtelse, af Ridderskapet och Adelen widh theas Gårdar och Hushåldningar brukas må, 04.04.1671). Selle politiseikorralduslikust kontekstist: T. Kotkas. Royal police ordinances in early modern Sweden. The emergence of voluntaristic understanding of law. Leiden, Boston: Brill, 2014, lk. 115, 140; vt. ka J. Scherp. De ofrålse och makten. En institutionell studie av riksdagen och de ofrålse ständens politik i maktodelningsfrågor 1660–1682, Stockholm: Stockholms Universitet, 2013, lk. 226–256.

⁴⁵ M. Olsson. Peasant Freedom and Noble Dominance – Scania in Early Modern Times. – Leibeigenschaft: Bäuerliche Unfreiheit in der frühen Neuzeit. Hrsg. v. Jan Klußmann. Köln: Böhlau, 2003, lk. 126.

Kahtlemata oli 17. sajandi Eesti- ja Liivimaal ihunuhtlus kõige levinum talupoegade karistamise viis kergemates süüasjades.⁴⁶ Juba 16/17. sajandi vahetuseks oli talupoegadele rahaliste trahvide määramine mõisa poolt väga harv praktika. Näiteks kroonule kuulunud Padise kloostrimõisa (üle 200 talupoja, lisaks u. 150 vabadikku ja üksjalga) määراتi poolteise aasta jooksul 1600. aasta algusest kuni 1601. aasta juuni keskpaigani talupoegadele karistuseks trahve ainult kahel juhul. (See selgub, sest Rootsi administratsioon oli kehtestanud mõisate sissetulekute üle arvepidamiseks range korra.) Willicka Martth oli maksnud trahvi ühe taalri ja 28 ööri, kui oli haavanud oma naabrit ja tal näo üles löönud. Vabadik Tamminenne Thönnis aga pidanud maksma mittekuulekuse tõttu trahviks ühe naela mett.⁴⁷ Seega olid needki trahvid määratud üksnes korrahooldmise eesmärgil.

Niisamuti räägib 17. sajandi teisel poolel allikmaterjal üheselt, et isegi varguste puhul oli tegemist kodukari küsimusega, mitte kohtupidamisega talupoja üle. Näiteks kaebas 1690. aastal Pärnu maakohtule Çoņi (Königshoff) mõisa Doble manukas Jurris, et mõisavalitseja Bartel Schmidt oli teda põhjendamatult süüdistanud varguses ja kuna ta ennast süüdi ei tunnistanud, siis oli mõisavalitseja teda lasknud kinniseotult mõisa tuua, kus ta oli pidanud 12 päeva vangis istuma ja lõpuks käed raudus üles riputatuna kolm tundi kannatama. Just viimast kannatust pidasid nii talupoeg kui ka kohus „kodukari ületamiseks“ (*Hauß disciplin excediret*). Valitseja ei suutnudki kohtu ees tõendada selle talupoja süüd varguses, kuid võttis omaks, et ta oli talupoega vangistuses hoidnud ülestunnistuse väljapressimiseks. Eriti tähelepanuväärne on, et kohtus tõusis suurimaks erimeelsuseks, mitu tundi ikkagi talupoega käsipidi üles seotuna kinni hoiti. Talupoeg ise ütles kolm tundi (*bey 3. Stunden aufgezogen gehalten worden*), kuid mõisavalitseja kinnitas, et see ei saanud olla üle poole tunni (*nicht mehr alß eine halbe stunde*). Lõpuks Çoņi kubjas Jacob, kes oligi mõisavalitseja käsul talupoja kinni sidunud, nimetas kinnihoidmise ajaks ühe tunni (*eine Stunde*). Viimase ajapikkuse juurde jäi lõpuks ka kohus. Samuti leidis kohus üksmeelselt, et mõisavalitseja oli kodukari ületanud (*die Haußzucht allzu gröblich*) ja seda rakendanud ilma piisavate tõenditeta. Erimeelsus tekkis aga assessorite vahel selles, kas mõisavalitsejat peaks kohe karistama 20 hõbetaalriga või saata asi edasiotsustamiseks maafiskaalile. Viimase lahendusega nõustus ka maakohtunik ja lõpliku otsuse tegemiseks anti asi maafiskaali kompetentsi. Talupoeg aga mõisteti vargussüüdistuses õigeaks (kuni uute tõenditeni).⁴⁸

Hirsnikud ja õiguseleidjad

Pihlajamäki käsitleb edasi juba Adolf Perandi osutatud tööka, et vähemalt veel 1632. aastal pidas Tartu maakohus (eesotsas Georg Stiernhielmiga) oma sessioone ümberkaudsetes mõisates, mille kohta säilinud protokollides on jätkuvalt nimetatud talupoegadest õiguseleidjaid (enamasti kuus), kes olid kohtuistungile kaasatud (nt. „*zu Rechtfinder seindt verordnet und beeydiget*“). Peamiselt on need olnud kohalikud taluperemehed, kes vahendasid teateid kohapealsete olude, inimeste ja tavade kohta.⁴⁹ Kuid järgmised säilinud Tartu maakohtu protokollid on pärit juba 1664. aastast. Nende järgi oli pilt aga täielikult muutunud: polnud enam ei talupoegadest õiguseleidjaid ega kaasistujaid. Protseduurid olid juba kõik juurapro-

⁴⁶ Vt. ka: M. Seppel. Vägivalla piirid pärisorjuslikes suhetes Eesti- ja Liivimaal 17. sajandil. – Tuna. Ajalookultuuri Ajakiri 2012, nr. 2, lk. 19–31.

⁴⁷ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 59 (Philip Reiffs Rechnung uber das Closter Gebiett Padis, 16.01.1600–16.06.1601).

⁴⁸ RA, EAA. 915.1.7, lk. 704–709 (Pärnu maakohtu protokoll, 15.10.1690). Sama kaasust refereerib teises kontekstis ka H. Pihlajamäki. Conquest and the law, lk. 202–203.

⁴⁹ H. Pihlajamäki. Op. cit. “... daß kein Theil mit Billigkeit zu klagen Ursache habe“, lk. 204–208; H. Pihlajamäki. Conquest and the Law in Swedish Livonia, lk. 119–120; A. Perandi. Märkmeid talurahva õigusliku ja majandusliku seisundi kohta Liivimaal Rootsi valitsusaja alul. – Ajalooline Ajakiri, 4 (1931), lk. 201–202.

fessionaalide käes, kohus oli muutunud pea paikseks, talupojad figureerisid üksnes üksikutes kaasustes süüdistatuna kriminaalajades.⁵⁰ Adolf Perandi oli varem argumenteerinud, et Rootsi kohtureform mitte ei parandanud talurahva õiguslikku seisundit, vaid oli hoopis kaudselt põhjuseks seniste talurahvakohtute kadumisele, kuna seadusega fikseeritud kohtu positsioon oli parem tavaõiguse põhjal töötava talurahvakohtu omast, mistõttu viimane „aja jooksul kadus“.⁵¹

Igal juhul paistab õiguseleidjate esinemine Liivimaa allikates pärast 1630. aastaid silma taas alles 17. sajandi kahel viimasel aastakümnel.⁵² Kuid reduktsioonijärgse Liivimaa puhul ei saa hirsnike esinemist allikates pidada automaatselt tõendiks mõisakohtute tegevuse kohta, pigem on Rootsi administratsioon kaasanud talupoegadest õiguseleidjaid laiemalt kroonumõisate rentnike võimutäiuse piiramiseks. See tuleb ilmekalt välja 1684. aasta Põltsamaa kroonumõisatele antud reglemendist. Nimelt oli Põltsamaa talupoegade arvukate kuningale esitatud kaebuste uurimiseks ja lahendamiseks moodustatud 1684. aasta suvel komisjon.⁵³ Komisjoni (*den ÖfwerPahlske Commissionen*) kuulusid Liivimaa asehaldur Jakob Sneckensköld, ökonoomiakameriir Martin Weinholtz, fiskaalkomissar Johan Frantz Rudolf v. Kolditz ning ümbruskonna mõisnikud Reinhold Lohde, Johan Adolph Anrep ja Wilibaldt von Bargaen.⁵⁴ Kokkuvõttes oli komisjon oma töös väga kiire ja jõudis juba 11. augustiks valmis üksikasjaliku reglemendiga, mis pidi saama aluseks Põltsamaa mõisate majandamisel ja talupoegade kohustustele.⁵⁵ See reglement lubas Põltsamaa kroonumõisate rentnikel kasutada talupoegade sundimiseks vitsanuhtlust kindlates piirides. Iga teotööle mitte ilmunud päeva eest võis mõis nõuda talupojalt karistuseks kaks teopäeva. Kui aga talupoeg ka seda korraldust ei täitnud, võis talle anda neli paari vitsu. Sama ihunuhtluse määra võis mõis kasutada ka talupoegade kiriku- ja sillaehitustöödele sundimiseks. Kui talupoeg sõandas vastu astuda hirsnikule või kirikueestseisjale, siis söimu korral pidi ta saama kolm paari vitsu ning rusikatega vastu astumise korral kaheksa paari. Samas Põltsamaa reglement rõhutas väga selgelt, et selliste peksukaristuste määramisel ei ole rentnikule jäetud mingisugust omavoli. Kroonumõisa rentnik ei tohtinud taluperemehele määrata ega täide viia kodukari ise või omakeskis ülem- või mõisavalitsejaga, vaid selleks pidi alati kokku kutsuma talupoegadest õigusemõistjate kogu, mis koosneks kuuest või minimaalselt neljast auväärsest erapooletust taluperemehest.⁵⁶ Nõnda võeti Liivimaal juba 1680. aastatel kroonumõisa rentnikult õigus ilma hirsnike teadmata talupoegi karistada.⁵⁷ Seda on ka järgitud. Näiteks hilisemast allikast

⁵⁰ H. Pihlajamäki. Conquest and the law in Swedish Livonia, lk. 122–123.

⁵¹ A. Perandi. Märkmeld talurahva õigusliku ja majandusliku seisundi kohta Liivimaal Rootsi valitsusaja alul, lk. 203.

⁵² Vt. hirsnike ametisse nimetamise kohta Liivimaa kroonumõisates veel lisaks: M. Seppel. Kroonutalupoegade seisund Liivimaal 17. sajandi lõpus. – Tuna 2005, nr. 2, lk. 28–30.

⁵³ Kuningas oli vastava korralduse uurimiskomisjoni moodustamiseks andnud 23. mail 1684: LVVA f. 7349, n. 1, s. 139, l. 90-91 (Karl XI Liivimaa kindralkubernerile, 23.05.1684, registreeritud 16.06.1684).

⁵⁴ RA Livonica II, vol. 124 (J. Sneckensköld kuningale 16.10.1684).

⁵⁵ RA, EAA.914.1.620, l. 79-82 (Ordonnance wornach bey denen Oberpahlschen Güthern die Arbeit geleistet und sonst ein oder anders observiret werden soll, 11.08.1684). Lisaks „Ordonnance’le“ on seda reglementi samas dokumendis nimetatud ka „Verordnung’iks“ ja „Verfaßung’iks“.

⁵⁶ „Wen eine Ruthen-Straffe in der Hauß Zucht wieder einen Gesindes Wirth erkandt werden soll, so soll d. Hr. Arendator dieselbe nicht von dem Haupt- oder Amtman alleine erkennen, dictiren und vollstrecken laßen, sondern dazu 6 oder zum wenigsten 4 alte Ehrbahre, unpartheysche Gesindes Wirthe als Rechtsfinder mit zuziehen, und über daß befundene verbrechen wegen proportion der verdienten straffe erkennen laßen.“ RA, EAA.914.1.620, l. 79–82 (Ordonnance wornach bey denen Oberpahlschen Güthern die Arbeit geleistet und sonst ein oder anders observiret werden soll, 11.08.1684).

⁵⁷ Seda näitavad ka allikad 1680. aastate lõpust, näiteks Erich Soop Startu kroonumõisa rentnikule: „Auch nicht zugeben, daß umb geringe Fehler sofort die Leute mit schweren Gefängnißen u. Banden, noch Harten Leibesstraffen, ohne Erkenntnis. d. Rechtsfinder dar, beleget werden.“ LVVA f. 7400, n. 1, s. 57, l. 41 (E. Soop majoriproua Juliana Schmidtile, 04.10.1689); samamoodi LVVA f. 7400, n. 1, s. 57, l. 36 (E. Soop [Blome rentnik] Jacob Wittele, 06.08.1689).

selgub, et isegi nälja-aastatel on Põltsamaal tabatud mõisavarastele määratud vitsakaristusi just õiguseleidjate otsusel (... *durch verurtheilung der constituirten Rechtsfinder mit Ruthen gestraffet worden*).⁵⁸

Ühtlasi pandi hirsniketele ka mõisasunni täideviimise ülesanded. 1684. aasta reglemendi järgi pidid Põltsamaa lossi alla kuuluvates kroonumõisates hirsnikud koos kirikueestseisjatega sundima talupoegi ettenähtud kiriku- ja sillaehitustöödele. Samuti oli hirsnik (die *Hirschnecken im Dorff*) ülesanne jälgida, et igal esmaspäeval kõik mõisateolised ikka õigeaegselt mõisa nädalateole jõuaksid, kuid samas, et mõis neid ka üle ettenähtud aja kinni ei hoiaks. Selle ülesande täitmise eest vabastati hirsnik ühest teopäevast nädalas koos rakendiga (lubati mõisateoline saata mõisa esmaspäeva asemel teisipäeval).⁵⁹

Liivimaal otsustas juba 20. aprillil 1689 koos käinud Liivimaa revisjonikomisjon, et hirsnikite ametikohustuste ja -õiguste osas töötatakse välja üldine „meetod“, mis hakkab kehtima üle Liivimaa. Seejuures oli hirsnikite küsimus kerkinud revisjonikomisjoni ette konkreetselt seoses Cesvaine mõisa all ametis olnud kolme hirsnikuga, kes kaebasid, et nende teeneid kasutatakse nii palju, et see on neile juba koormav, ning nõudsid, et neile selle eest vähemalt osa teokohustust (täpsemalt teise jalateolise kohustus – *otrenieks*) vabaks antaks.⁶⁰

Pihlajamäki leiab, et 1696. aasta Liivimaa ökonoomiareglemendis leiduv osutus talupoegadest õiguseleidjate rollile talupojaasjade „uurimisel ja otsustamisel“ tõestab mõisakohtute ja hirsnikite järjepidevust „kogu 17. sajandi jooksul“. Liivimaa 1696. aasta ökonoomiareglemendis (ptk. 5, § 2) on tööpoolest mainitud mõisa kohapealset „uurimist ja lahendamist“ koos talupoegadest õiguseleidjatega, mida tsiteerivad nii Soom kui ka Pihlajamäki,⁶² kuid seda ei saa pidada tõendiks mõisakohtutele, vaid sellele, et eesmärgiks oli piirata kroonumõisate rentnike või mõisavalitseja omavolilist kodukariõigust. Ökonoomiareglemendi selle ja eelneva artikli (ptk. 5, §-d 1-2) mõte ja sõnastus langevad silmatorkavalt üheselt kokku ülal tsiteeritud Põltsamaa 1684. aasta reglemendi sõnastusega: taluperemeeste karistusi ei tohtinud otsustada rentnikud või mõisavalitsejad ise, vaid kaasata tuli erapooletud talupojad ja hirsnikud.⁶³ Nõnda võib ennatlikuks pidada ka sama ökonoomiareglemendi põhjal varasemas historiograafias tehtud sarnaseid järeldusi vaku- või mõisakohtute legaliseerimisest.⁶⁴ Näiteks Aleksander Loit on püüdnud tõestada pärisorjuse kaotamist muu hulgas just argumendiga, et pärast reduktsiooni taastati mõisate juures mõisakohtud.⁶⁵ Mingist „mõisakohtu“ institutsiooni eksisteerimisest või taastamisest aga allikates ega ökonoomiareglemendis tegelikult juttu pole.

Sarnaselt Liivimaa ökonoomiakorraldusele keelas 7. mail 1695 Eestimaa ökonoomiavalitsus Nehatu (Karuse khk.) kroonumõisa rentnikul Feurich Fersenil rangelt ära „edaspidi ühtegi talupoega oma tahtmist mööda (*nach seinen eigenen Willen*) enam trahvida, vaid määratakse talupoegade hulgas hirsnikke (*Rechtsfinder*), kes ettetulevate juhtumite korral tulevad mõisa kokku, vaidlusalust asja härra Feurichi ja talupoegade vahel uurivad, väikesed [juhtu-

⁵⁸ RA, EAA.914.1.684, l. 69–71 (Johann Christoph Schwartz Tartu maakohtule, dateerimata, [1697]).

⁵⁹ RA, EAA.914.1.620, l. 79–82 (Ordonnance wornach bey denen Oberpahlschen Güthern die Arbeit geleistet und sonst ein oder anders observiret werden soll, 11.08.1684).

⁶⁰ LVVA f. 7400, n. 1, s. 40, l. 85–87 (Liivimaa revisjonikomisjoni protokoll, 20.04.1689). Samast selgub, et näiteks Dzelzava ja Kroņamuiža (Selsau-Cronenhof) kaks hirsnikku olidki oma ameti tõttu poolest jalateost vabad (samas, l. 156).

⁶¹ H. Pihlajamäki. *Op. cit.*, „... daß kein Theil mit Billigkeit zu klagen Ursache habe“, lk. 213.

⁶² A. Soom. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert, lk. 12; H. Pihlajamäki. Conquest and the law in Swedish Livonia, lk. 116–117; H. Pihlajamäki. *Op. cit.*, „... daß kein Theil mit Billigkeit zu klagen Ursache habe“, lk. 213.

⁶³ Sammlung der Gesetze, kd. 2-1 [B], lk. 1221 (ptk. 5, § 2).

⁶⁴ A. Schwabe. Grundriss der Agrargeschichte Lettlands. Riga, 1928, lk. 244.

⁶⁵ A. Loit. Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsia ajal, lk. 13–14: „Kohalikus kohtupidamises hakkasid talupojad jälle mingit rolli mängima, eriti ülalnimetatud mõisakohtute juures.“

mid] oma arvamuse järgi lahendavad, ka trahvivad, [need kaasused,] mis aga tähtsust omavad, Hr asehaldurile saatma peaksid“.⁶⁶ Seega on siin juba selgelt väljendatud seisukohta mõisniku kodukariõiguse piiratusest või koguni puudumisest, ja et hirsnike roll oli ka mõisarentniku ja talupoegade vahelisi asju klaarida. Üldiselt on Eestimaalt hirsnike tegevuse kohta 17. sajandi lõpust palju vähem andmeid kui Liivimaalt. Liivimaa eeskuju püüti aga Eestimaal selgelt järgida. Seejuures on Nehatu kroonumõisas Eestimaa provintσιαalvalitsus määranud kolm hirsnikku ametisse (*Wurden demnach zu Rechtsfindern fondende constituiret*) alles selle kaasuse käigus. Need kolm pidid hakkama võtma vastu kõiki talupoegade õigustatud kaebusi rentniku vastu ja vastupidi – (*et vice versa*) rentnike etteheiteid talupoegadele. Hirsnikud pidid talupoegade kaebused ära kuulama, need rentnikule ette kandma ning kandma hoolt, et kaebajatele saaks osaks õigus. Kui rentnik aga nendest kaebustest hoidub või ei lase õigusel maksvusele pääseda, siis oli hirsnikel õigus ja kohustus ökonoomiaasehalduri juurest abi ja kaitset otsida.⁶⁷ Samuti nähti Nehatus ette hirsnike roll tegeleda nende talupoegade loomadega, mida mõis nõudis andamite võlgnevuste või trahvide katteks.⁶⁸ Niisiis osutab kõik sellele, et Nehatus 1695. aastal provintσιαalvõimud tõesti alles esmakordselt määratlesid hirsnikud ja nende funktsioonid ning et senine sellekohane praktika puudus.

Samas, Liivimaa ökonoomiareglement näitab, et Liivimaal jäi kroonumõisates kodukariõigus teatud piires rentnikele alles ning sellega lahendati väiksemad talupoegade eksimused ja korrarikumised. Juba 1691. aasta ökonoomiaasehaldurite instruksiooni järgi tuli talupoegade seotud eksimused lahendamiseks saata alamastme kohtu kätte ainult sellistel puhkudel, kui talupoja kuritegu või sõnakuulmatus oli sedavõrd suur, et seda ei saanud lahendada tavapärase kodukariga (*so unter die ordinaire Haus-Disciplin gehöret*).⁶⁹ Seega institutsionaalselt oli 1690. aastatel jutt üksnes mõisnike (rentnike) kodukari õiguse piiramisest ning hirsnike kaasamisega püüti taandada praktikat, et talupoja karistus oleks üksnes rentniku ainuotsustada. Mõisa- või vakukohtutest pole kusagil mingit juttu.

Veebruaris 1697 esitasid Liivimaa ökonoomiaasehaldurid Michael von Strokirch ja Gustav Adolf Strömfeldt kindralkubernerile märgukirja, kus palusid Liivimaal sarnaselt Rootsi justiitskorraldusele ellu kutsuda piirkondlikud *häräd*-kohtud. Nende peamiseks ülesandeks oleks olnud esimeses astmes kiire kroonutalupoegade kaebuste läbivaatamine.⁷⁰ Mõni kuu hiljem sellest kuningale kirjutades märkis kindralkuberner Erik Dahlbergh, et asehaldur Strokirchi ettepaneku järgi tuleks sellise piirkondliku kohtuinstantsi juurde määrata ka *nämnd* ehk kaasistujad, kellena võiks rakendada kohalikke talupoegi õiguseleidjatena (*Rechtsfinder*), keda seni „kasutatakse, et abistada rentnikke või mõisaomanikke, kui mõnda kodukari (*Huußdisciplinen*) või muud tüliküsimust mõne talupoja vastu lahendatakse või karistatakse“.⁷¹ Seega on õiguseleidjaid nimetatud üksnes karistuste ja kodukari määramise juures ja vaevalt, et senised mõisakohtud kohalike *häräd*-kohtute asutamisel üksnes kogemata asehalduritel ja kindralkuberneril märkimata jäid.

⁶⁶ RA, EAA.1.2.738, l. 21 (Eestimaa ökonoomiaavalitsuse protokoll, 07.05.1695).

⁶⁷ „Diese 3. sollen alle billige Klagten der Bauern wieder den Hr: Arrendatoren (et vice versa) anhören, selbige zu erst dem Arrendatori vortragen, und ihn ermahnen davon in der Güthe abzustehen, und denen Klagenden Recht wiederfahren zu laßen, wiedrigens würden sie auff diese Verordnung bey dem Herrn Stathalter Klagbar werden müßen; und wenn ihnen denn Hr Arrendator nicht Recht würde wiederfahren laßen, solten sie nur frey zu dem Herrn Stathalter kommen, und von ihm Schutz und Hülffe gewärtig seyn.“ RA, EAA.1.2.738, l. 21–21p (Eestimaa ökonoomiaavalitsuse protokoll, 07.05.1695).

⁶⁸ RA, EAA.1.2.738, l. 22, 24–24p (Eestimaa ökonoomiaavalitsuse protokoll, 07.05.1695).

⁶⁹ Sammlung der Gesetze, kd. 2-1 [B], lk. 1230 (§ 12) ja vrd. samas § 26.

⁷⁰ RA, Ekonomiståhållaren i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts kontors arkiv, vol. 4 (Ödmiukt Memorial om några åhrender som oförgrigeligen synes nödige för Kongl. May.tz. Dienst och Oeconomie wäsendet i Lifland, 08.02.1697); = LVVA f. 7400, n. 1, s. 20a, lk. 77–84 (M. v. Strokirchi memorial, 08.02.1697). A. C. Meurling. Svensk domstolsförvaltning, lk. 265–269.

⁷¹ RA, Livonica II, vol. 94 (Erik Dahlbergh kuningale, 25.06.1697).

Mõisnike eestkoste taandamine

Pihlajamäki – ja kogu senine historiograafia – käsitleb talupoegade kohtuvõimule allutatust ajavahemikul 1630–1710 pigem ühtse perioodina. Lähem allikmaterjal annab aga alust väita, et 1680.–1690. aastatel toimus oluline hüpe talupoegade kohtulike õiguste kasvus, mida pole võimalik käsitleda üheskoos varasema perioodiga (1630–1680). Samas tuleb rõhutada, et kui kroonutalupoegade staatus õigussubjektina oli 17. sajandi kahel viimasel kümnendil silmanähtavalt kasvanud, siis talupoegade sotsiaalmajanduslik positsioon oli oluliselt vähem paranenud. Eesti- ja Liivimaa kroonutalupoegi on jätkuvalt käsitatud peaaesjalikult maksuja tööjõuna kroonumõisatele, mis osas ei pakunud talupoegadele võimalust vabaneda oma sunnismaislikust sõltuvusest ega parandada oma omandiõigusi talule ja maale.⁷²

Nii Eesti- ja Liivimaa administratiivne kui ka kohtute allikmaterjal näitavad, et pärast 1680. aastate alguse reduktsiooni oli vähemalt kroonutalupoegade lävimine provintsiaalvalitsuse ja kohtutega muutunud oluliselt avatumaks, tihedamaks ja legaalsemaks. See polnud lihtsalt kvantitatiivne muutus, vaid põhimõtteline kroonumõisate rentnike kodukari võimu piiramine ning ühes sellega kroonutalupoegade otsene allutamine kuninglikule tsiviil- ja kohtuvõimule. 1698. aastal koguni deklareeris Eestimaa kindralkuberner kuningale, et nii aadli kui ka talupoegade üle mõistetakse Eestimaal ühtemoodi õiglaselt kohut: „Sest siin niihästi talupoegadele kui ka aadlikele ilma vaheta ja isikust sõltumata õigust jagatakse.“ (*Denn das Recht alhier, sowohl denen Bauren als denen Edelleuten ohne Uterscheid und Ansehen der Persohn mitgetheilet wird.*)⁷³

Kõige silmatorkavamalt kasvas 1690. aastatel Tallinna linnusekohtusse laekunud talupoegade süüasjade arv, nende hulgas mõned isegi üpris tühised asjad, mis varasemalt kuulusid täielikult mõisate kodukari kompetentsi. Nõnda näiteks jõudis 1699. aastal Tallinna linnusekohtu ette Oisu mõisniku Simon von Lühreni kaebus oma Kärevere küla (Türi khk.) talupoja Sapa Siemoni vastu, et see on tegelenud mõisast linna saadetava vilja varguse ja solkimisega. Ühtlasi selgub, et esimesel korral oli see talupoeg juba mõisalt saanud karistuseks neli paari vitsu (millest ta oli küll *pääsenud*), kuna ta oli vankritäie linnase vooritamisel selle salaja seganud läbi odraaganatega.⁷⁴

1690. aastatel oli Tallinna linnusekohtus juba tavapärane, et (kroonu)talupoegi esindas kohtus fiskaaladvokaat.⁷⁵ Kui talupojad olid Eestimaa kindralkubernerile esitanud kaebekirja oma mõisniku vastu ja see oli selle lahendamiseks edasi saatnud Tallinna linnusekohtusse, siis pidi talupoja esindaja (*in Assistentz*) kohtus olema just fiskaaladvokaat.⁷⁶ Kohtumaterjalist nähtub, et fiskaaladvokaat on esinenud sellistel puhkudel, kui tegemist oli mõisniku või rentniku vastase kaebusega (fiskaaladvokaat ongi esinenud süüdistaja rollis). Kui aga mõisnik on kaevanud talupoja Tallinna linnusekohtusse, siis neil puhkudel pole fiskaaladvokaati talupoegi kaitsmas olnud.⁷⁷

⁷² Vt. lähemalt M. Seppel. Mis muutus talurahva seisundis? Väitlus: Eesti- ja Liivimaa talurahva olukorrast Rootsi aja lõpus. – Ajalooline Ajakiri 2013, nr. 3, lk. 396–401.

⁷³ RA, Livonica II, vol. 16 (Eestimaa kindralkuberner kuningale, 06.10.1698). Selle kinnituseks tõi Eestimaa kindralkuberner välja, et Rootsis kuninga juures kaebamas käinud Saha aadlitalupojad olid alles mõne aasta eest oma pärushärra major Moritz Wrangeli vastu Eestimaa ülemmaakohtus õiguse saanud ning neile tehtud ülekohus oli heastatud.

⁷⁴ RA, EAA.2.2.36, l. 29p (Tallinna linnusekohtu protokoll, 25.01.1699).

⁷⁵ Üksikuid näiteid võib leida juba varasemast Liivimaa maakohtu materjalist, kus talupoegi on kohtus esindanud-abistanud fiskaaladvokaadid: Nt.: Auff angestrenge Klage des Ober Advocati Fisci, Hr. Georg Witting, in assistance Eines Oberpahlschen Pauren, ... (RA, EAA. 914-1-63f, l. 14–15 (Tartu maakohtu aktid, 1673)).

⁷⁶ Nagu selgitas oma rolli talupoja esindajana 1699. aastal fiskaaladvokaat Joh. Christoff Droummer: „Er sothanen Bauer ex officio assistiren solle.“ RA, EAA.2.2.36, l. 34 (Tallinna linnusekohtu protokoll, 03.02.1699); sarnaselt samas, l. 19 (Tallinna linnusekohtu protokoll, 20.01.1699).

⁷⁷ Nt. RA, EAA.2.2.36, l. 22 (Jürgen Friedrich Klicken contra 3 Assacküllsche Bauren, 23.01.1699).

Igatahes mõisnik ei olnud enam talupoegade eestkostja kohtus, kusjuures talupoegi on selgesõnaliselt nimetatud kohtuprotokollis üheks (legaalseks) osapooleks (*die Parthen*).⁷⁸ Näiteks talupojalt varastatud hobuse tagasisaamise asjus ei esindanud talupoegi alati enam mõisnikud või rentnikud, vaid talupojad käisid üha sagedamini ise kohtus või kindralkuberner juures.⁷⁹ Tähelepanu äratav, et 1690. aastatel on talupojad (ja mitte nende härrad) oma võlanõuetega pöördunud otse kindralkuberner poole, kui nad on soovinud võlgasid või muid kohustusi kätte saada teise valla talupoegadelt või saksa soost isikutelt. Kubermanguvalitsus on kõik sellised supliigid vastu võtnud ja andnud kiired korraldused vastavatele isikutele nende (võla)kohustuste täitmise osas. Siiski, kui võlanõue oli esitatud teise valla talupoegade vastu, siis on sellekohase kindralkuberner resolutsiooni saanud mitte otseselt adressaadina vastavad talupojad, vaid ikka nende mõisnik.⁸⁰ Niisamuti, kui riigil oli vaja pöörduda kroonutalupoegade poole avalike koormiste või võlgujäänud kohustuste osas, siis tehti seda samuti jätkuvalt üksnes kroonumõisa rentniku vahendusel, kes oli selles osas (et talupojad täidaksid kõiki oma kohustusi) jätkuvalt talupoegade eest vastutav.⁸¹

Kindlasti muidugi ei saa siit teha järeldust, et 17. sajandi lõpus olid talupojad alati igal võimalusel kasutama kohtute poole pöördumist. Kohtuskäimine oli siiski pigem erandlik külaelu praktika. Näiteks seoses ühe kohtukaasusega oli Saha talupoeg Koikste Tönno kutsutud Tallinna kohtu ette. Selle teadaandmiseks saatis mõisnik kupja ja veel ühe talupoja Koikste Tönno juurde, et too järgmisel reedel varakult linna sõidaks ja kohtu ette ilmuks. Kubjas polnud aga julgenud tallu sisse minna, kuna Tönno oli ükskord varem teda ähvardanud. Teine talupoeg Mart oli saanud siis talus vastuseks, et küll ta tuleb. Sama nädala kolmapäeval oli mõisnik veel kord Mardi kaudu Tönnole sõna saatnud linna ilmumise kohta, millele oli järgnenud Tönno trotslik vastus: „ma tulen, kui ma tahan.“ Kohtu ette Tönno siiski reedel ikkagi ei ilmunud.⁸²

17. sajandi lõpus on kohtutes menetletud juba ka talupoegade võlanõudeid aadli vastu, mis on jõudnud lahendini. Näiteks 1695. aastal palus Vao mõisa talupoeg Tادri Matz, et Harju kuninglik vasallikohus pööraks täitmisele tema võlanõude (ei selgu küll, mille eest) maanõuniku proua Stackelbergi vastu. Selle suuruseks oli küllaltki märkimisväärne 20 riigitaalrit, kusjuures võib talupoja selgituste põhjal järeldada, et esialgselt oli nõude suurus olnud isegi veel suurem. Maanõuniku proua asemel andis vasallikohtus selle kohta selgituse proua Stackelbergi väimees vasallikohtunik Reinhold Engdes, kelle järgi talupoja võlanõue oli põhjendamatu või vähemalt juba aegunud. Siiski pakkus Engdes kohtule, et ta on valmis sellele talupojale andma 10 riigitaalrit rahas ja 3 tündrit rukist viljas, et sellekohane kaasus lõplikult lõpetada. Selle pakkumisega Tادri Matz oli peaaegu nõus, soovides ainult kolme tündri vilja asemel neli tündrit, misjärel lubas edasisi nõudeid mitte esitada. Kohtuprotokoll märgib lõpetuseks, et selle kompromissiga olid „mõlemad osapooled“ rahul (*Welcher Vergleich also auff beyden Seiten beliebt*).⁸³

⁷⁸ Seda sõnastust esineb korduvalt, nt. RA, EAA.2.2.36, l. 34 (Pergelschen Bauer Kurri Mart contra Hrn Mannrichter Reinholdt Engdes, 03.02.1699).

⁷⁹ Nt. RA, EAA.1.2.135, l. 37 (Eestimaa kindralkuberner De la Gardie Christian von Hagenile, 04.03.1697).

⁸⁰ Nõnda nt.: RA, EAA.1.2.135, l. 6: „Auff eines Bauren aus dem Guthe Wrangel nahmens Moisa Jaco Fabian in puncto debiti wieder einige Bauren eingerichte Supplique wurde folgende Resolutsion geschrieben und extradiret, 15.01.1697, kontsept); vt. ka samas, l. 6 (Eestimaa kindralkuberner resolutsioon Koitjärve talupoja Tönnes Thomassoni supliigile, 15.01.1697); samas, l. 6p (Eestimaa kindralkuberner resolutsioon talupoeg Clemet Anrese supliigile, 15.01.1697); l. 9 (Eestimaa kindralkuberner resolutsioon Tatruse mõisa talupoegadele, 21.01.1697).

⁸¹ Nt. RA, EAA.1.2.133, l. 7-8 (Eestimaa kindralkuberner rentnik Gottschall Kraehmer ja Johan Andres von der Pahlenile, 10.01.1695, missiiv).

⁸² RA, EAA.861.1.1791, pagineerimata (Akte in Sachen des Moritz Wrangell wider die Koikse Jürri und Koikse Tönnes wegen unfolgsamkeit, 1699).

⁸³ RA, EAA.1.2.580, l. 34-34p (Ex protocollo iudicii Regii Harriensis, 09.02.1695).

Mõisnikud on üldiselt kurnud väga suurte kohtukulude üle, mis olid seotud talupoegade kaebuste ja kohtuskäimisega. Kohtuskäimine oli 17. sajandil igal juhul kulukas. Näiteks kui Hiiumaa ülemvalitseja Claus Kräfting pidi käima talupoegade kaebuste tõttu 1664.–1665. aastal korduvalt Tallinnas kohtuasju ajamas, siis ta kalkuleeris hiljem kokku, et ta oli olnud sunnitud nendele reisidele kulutama kokku 142 riigitaalrit ja 12 rundstücki. See oli kulunud nii tema toidu kui ka otseste kohtukulude, nagu protokollil väljavõtete, supliikide, advokaadi ja kohtuotsuse peale (*Gerichtsexpensen alß außnehmung Protocollen, vor Supplication, Advocaten gebühr, Urthell*).⁸⁴ Veel kulukam aga oli, kui kohtuistung toimus mõisas kohapeal, mis oli samuti laialdane praktika. See tähendas esmajoones mõisale otseste kuluna kohtuniku ja assessorite ülalpidamist. 1664. aastal sellesama Hiiumaa mõisavalitseja Claus Kräftingi vastu esitatud kaebuse peale Pühalepa mõisa kohapeale sõitnud vasallikohtuniku ja kohtuassessorite ülalpidamine läks rahasse ümber arvestatult maksma kokku 371 hõbetaalrit ja 14 ööri.⁸⁵

Kuna 17. sajandi lõpus puutusid kohtud kasvavalt kokku talupoegkonnaga, siis peeti üha vajalikumaks, et kohtuliikmed oskaksid ka eesti või läti keelt.⁸⁶ Teadupärast muudeti Liivimaal kogu senise haldusjaotuse piire tulenevalt talupoegade õigusest olla osapool maakohtutes. Maakohtutele said probleemseks just juhtumid, kus muidu Eesti piirkonna maakohus pidi üle kuulama läti talupoega või vastupidi. 1630. aastate ümberkorralduste käigus Liivimaa jagamisel maakohtu piirkondadeks ei peetud omaette silmas piiri eesti ja läti keelealade vahel. Sellekohased ümberkorraldused said teoks alles 1690. aastatel. Kindralkuberner Johan Jacob Hastferi 1693. aasta lõpus antud korralduse järgi pidi alates 1694. aastast maakohtute piirid selgelt vastavusse viidama eesti ja läti keelepiiridega. Nimelt olla senise maakondade jagunemise juures probleemiks mitte ainult kreiside ebavõrdsus suuruses, vaid ka keelelised erinevused, mistõttu Eesti distrikti maakohtud pidanud viima läbi juurdlusi lätikeelsete mõisate puhul, mis aga oluliselt takistanud protsessi, sest ei kohtuniku ega kohtuteenrid osanud kasutatavat keelt.⁸⁷ Näiteks 1693. aasta septembri keskel, kui nimetatud projekt oli juba kuju võtmas, palus Tartu maakohus oma *petita*'s kindralkubernerilt, et Põltsamaa *staarostkond* jäetaks nende alluvusse, kuid ära tuleb võtta need Gaujiena (Adsel) ja Alüksne (Marienburg) piirkonnad, kus kasutusel on läti keel. Kindralkuberner Hastfer lubaski seda eelseisva ümberjagamise käigus arvesse võtta.⁸⁸ Liivimaa-siseselt nimetatigi Eesti ja Läti distrikti teinekord ka lihtsalt „Ehstland“ ja „Lettland“. Siinjuures tuleb silmas pidada, et juba 1690. aastal oli Liivimaa jaotatud niisamuti vastavalt keeltele ka kaheks ökonoomia asehalduskonnaks.⁸⁹

⁸⁴ RA, EAA.858.2.465, l. 238p (Observationes od. Beschwer der Pöhehelepischen Jahresrechnung vor Johanni Ao 664 biß wied. Johanni Ao 665 angehendt den H. Hauptman Clauß Kräfting).

⁸⁵ Vasallikohtu ülalpidamisele kulus Pühalepa mõisal 1 tünder nisu, 3 tündrit rukist, 6 tündrit kaera, 0,25 tündrit herneid, 2,5 vaati härraõlut, 3 vaati kõrtsiõlut, 0,5 vaati Schwachbier'i, 8 toopi viina, 4 leisikat võid, 3 leisikat ja 15 naela soola, 6 leisikat soolakala, 5 naela kuivatatud kala, 6 tükki vorst (Mettwürste), 1 härg, 1 vasikas, 5 oinast, 4 kalkunit, 2 hane, 40 kana, 150 kanamuna, 12 toopi reinveini, 8 toopi franzveini, 4 pörsast jpm. RA, EAA.858.2.465, l. 237p–238 (Observationes od. Beschwer der Pöhehelepischen Jahresrechnung vor Johanni Ao 664 biß wied. Johanni Ao 665 angehendt den H. Hauptman Clauß Kräfting).

⁸⁶ Vt. nt. RA, EAA.278.1.XVI-33e, l. 172–172p (G. Stackelborgh kindralkubernerile, 29.09.1688): „Ehstnischen Sprache, welche ofters bey solchen officio hochnützlich in genauer Untersuchung eines und andern zu statten kommet...“.

⁸⁷ Sammlung der Gesetze, kd. 2-1[B], lk. 1147–1150.

⁸⁸ LVVA f. 7349, n. 1, s. 47, l. 403p (J. J. Hastferi resolutsioon, 20.09.1693).

⁸⁹ Vt. B. Kibal. „Bookhållare, Camererare, Casseur“ ja teised kroonuametnikud Liivimaal 17. sajandi lõpul. – Kultuuriloolised ekskursid. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 6 (13).) Tartu, 2000, lk. 38.

Kokkuvõtteks

Pärast 1630. aastaid jäi mõisnikele võim lahendada oma äranägemise järgi kohapealseid tsiviilasju, tüliküsimusi ja väiksemaid kriminaalasju. Talupoegadele karistuste määramine mõisates ja vallas aset leidnud konfliktide lahendamine ei toimunud kohtu korras, vaid mõisniku (või isegi ainult mõisavalitseja) käsuga. Talupoegade asju ei lahendatud mitte mõisakohtutes, vaid need olid seotud kodukariga. Eesti- ja Liivimaal oli kodukari (*Hausdisciplin*) selgelt kehtestatud institutsioon, mida aga ei saa öelda „mõisakohtute“ kohta. Allikates puudub mõiste „Gutsgericht“. Patrimoniaalkohtu pidamise õigus mõisates kohapeal säilis üksnes krahvidele läänistatud valdustes, mis lülitati lõplikult tasa reduktsiooniga, kui Rootsi kõrgaadl kaotas Eesti- ja Liivimaal oma mõisavaldused.

Pärast reduktsiooni, 17. sajandi kahel viimasel aastakümnel oli Eesti- ja Liivimaa kroonumõisate rentnikel mõisa kohtupidamises sisuliselt ainult kerge kodukariõigus talupoegade allutamisel kohustuste täitmisele (mis Eestimaal pealegi 1695. aasta korraldusega sootuks kaotati⁹⁰). Kindlasti polnud rentnikel oma talupoegade üle otsese kohtumõistmise õigust. Rentnike selline kohtuliku võimutäiuse piiramine domeenivaldustes oli ka igati mõistetav. Võiks jääda mulje, et 1680–1690-ndatel toimusid kaks tendentsi – ühelt poolt rentnikelt võeti kodukariõigus (vähemalt püüe), teisalt just nagu tsementeeriti hirsnikega mõisakohtu institutsiooni. Tegelikult 17. sajandi kahel viimasel aastakümnel mõisakohtuid ette ei nähtud ning hirsnikel olid pigem kodukari järelevalve funktsioonid. Kusagil pole räägitud otseselt nende mõisakohtu kaasistuja funktsioonist. Hirsnikute ja õiguseleidjate nimetamine kroonumõisates kandis peamiselt rentnike võimutäiuse piiramise eesmärki, see ei tähendanud kohapealse mõisakohtu taastamist või fundeerimist. Hirsnikud pidid olema ühtlasi mõisale usalduslikeks talupoegadeks ehk midagi külavanema ja kupja vahepealset. Liivimaal on mõnikord just hirsnik (*Rechtfinder*) olnud ka see, kes on esitanud Riias mõisavastaseid talupoegade kaebusi kindralkubernerile.⁹¹

1680.–1690. aastate haldus- ja kohtumaterjalid ei jäta kahtlust, et talupoegade suhtlus otse riigiga on hüppeliselt kasvanud, seda nii talupoegade kui ka riigi enda initsiatiivil. Seejuures laienes oluliselt kokkupuutepunktide amplituud. Talupojad (ennekõike kroonutalupojad) pöördusid riigiinstantside poole oluliselt kergekäelisemalt ja vahetumalt. Teiselt poolt on märgata väga teadlikku suhtumise muutumist ka provintsiaalvõimude poolt. Sellele vaatamata käsitati kroonutalupoegi kindla kroonumõisa alluvatena. Kõik riigimaksud ja avalikud koormised (teedehitus jm.) pidid endiselt käima mõisa vahendusel. Kuigi talupojad võisid riigivõimude poole pöörduda ja neid võeti kuulda, riik ise talupoegade poole enamasti otseselt ei pöördunud, vaid see toimus endiselt ainult mõisa või kirikukantsli vahendusel. Üksnes juhtudel, kui talupojad käisid ameti- või kohtuvõimudele kaebamas, suheldi nendega otse.

Uurimistööd on finantseerinud Eesti Teadusagentuur (grant nr. PRG318). Autor tänab Enn Tarvelit ja Enn Küngi hea nõu ja asjalike märkuste eest.

⁹⁰ RA, EAA.1.2.34, l. 172 (Eestimaa kindralkuberner Axel Julius De la Gardie plakat, 08.06.1695).

⁹¹ Nt. LVVA f. 7400, n. 1, s. 57, l. 6 (J. J. Hastfer [Mälpilsli rentnik] rittmeister Bockile, 04.03.1689).